

nog niet wat de zinvolheid betreft) dat de sociaal-economische machine stuurbaar is voor wie oplettend wil toekijken.

Ik meen dat Coolsaet in de twee genoemde werken zeer zinnige dingen zegt; wat *Mens en Arbeid* betreft ben ik het vaak oneens met de richting die hij voor zijn oplossingen aangeeft, hoewel ik allicht niet zo ver van zijn doelstellingen af sta. Toch zou ik het boek kunnen aanraden: ik meen dat het steeds zinvoller is het boek te lezen dan de kritiek.

Jan GERMIS

* * *

JHERONIMUS BOSCH GEDEMYTHOLOGISEERD

Paul Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch : tussen volksleven en stadscultuur*, Berchem, EPO, 1987, 534 blz., ISBN 90 6445 7042.

Jheronimus Bosch behoort nog steeds tot het gezelschap van (on)dankbare monolieten waarover elke generatie kunsthistorici en andere bereidwilligen, zich buigen, struikelen of hun nek breken in een poging hem te (ver)plaatsen in een rechtlijnige keten van kunstproductie of om hem compleet te isoleren. Vele hefbomen of omwegen werden hiertoe reeds geschikt geacht en telkenmale probeerde men zijn voorgangers te overtreffen in originaliteit, trivialiteit of degelijkheid. Tot de eerste categorie werken behoort ongetwijfeld de studie van W.Fraenger (*Das Tausendjährige Reich*, 1947) die de schilderkunstige bizarrierieën van Bosch, gekoppeld aan de schaarse gegevens betreffende zijn levensloop, aangreep om de schilder een geheim kettens leven toe te dichten en zijn werken te interpreteren als een soort 'cryptogrammen voor ingewijden'. Bekoorlijk, maar tot nu toe zonder ernstige historische houvast. Natuurlijk belandde Bosch ook op de divan van Freud & Jung-epigonen, maar ik heb de indruk, hoewel ik niet op de hoogte ben van hun bevindingen, dat de resultaten niet spectaculair verhelderend waren. De tweede categorie in de Bosch-literatuur behelst een hele rits uitgaven van het type 'praatje bij een plaatje'; zij houden zich op de vlakke en aan wat door anderen reeds gezegd werd, met af en toe de onderstreping van een pikant detail of een knipoog naar het surrealisme om het geheel verfrissend nieuw te doen lijken. Vandenbroeck komt met zijn turf de reeds behoorlijke stapel van degelijke Bosch-studies verhogen.

Het boek van Vandenbroeck is een puur academisch werk, wijdlopig, zeer gedetailleerd, nauwgezet gedocumenteerd en voorzien van een gigantisch notenapparaat, kortom, de condensatie van een proefschrift op geduldige-mensen-maat. Vlotheid en synthetiserende vastberadenheid krijgt men enkel cadeau in de 'terugblik' op het einde van elk hoofdstuk. De in een katern gebundelde zwart/wit afbeeldingen zijn uitgezocht in dienst van de tekst; wie de werken van Bosch wil nazien moet een goed platenboek bij de hand houden. De titel van het werk is ook enigszins misleidend voor een achteloze koper, maar hierop kom ik later terug.

Vandenbroeck maakt van meet af aan korte metten met alle verdichting rond Bosch. Hij haalt hem zowel uit de sfeer van ketterij als uit die van een 'bekrompen provincialisme'. Bosch was een zelfbewust kunstenaar uit de middenburgerij, met een bredere horizon dan het marktplein van 's Hertogenbosch. De opzet van de studie bestaat

erin inzicht te verwerven "in de drijfveren, het waarden- en normenstelsel, de mentale structuur die het gehele Bosch-werk schragen" (p.10). Hiertoe zijn een grondig onderzoek van de iconografie van Bosch (reeds uitgebreid onderzocht door Bax), maar eveneens van de cultuur waarin en waaruit Bosch' werk ontstond noodzakelijk, om tenslotte te komen tot de formulering van stellingen over algemenere mechanismen van de cultuurproductie in de vijftiende en zestiende eeuw. De auteur heeft uitvoerig gebruik gemaakt van literaire bronnen, didactisch-moraliserende, archivalische en juridische teksten, teksten in verband met mimisch-rituele praktijken, feestelijkheden enzovoort, hierbij zichzelf de vrijheid gunnend over geografisch-politieke, sociale en traditioneel-chronologische grenzen heen te kijken. (Vandenbroeck werpt zich op als voorstander van het door de Zweedse etnoloog Bringéus opgestelde programma voor een nieuwe 'etnologische beeldvorming', in dit geval getransporteerd naar de kunstgeschiedenis (p.249)).

Bosch was, zoals uit zijn karige biografische gegevens blijkt, een welstellende burger in 's Hertogenbosch. Op basis van Bosch' iconografie reconstrueert Vandenbroeck het ethisch en socio-economisch gedachtenpatroon van de schilder en situeert deze ideologie in de maatschappelijke context van omstreeks 1500. Bosch laat zich dus pas doorgronden via de burgercultuur waartoe hij behoort. De studie van beiden reveleert een utilitaristisch waarden- en normenstelsel dat zich afzet tegen elke vorm van marginaal gedrag. De vorm waarin de hekeling van dit gedrag gegoten wordt is echter folkloristisch, dat wil zeggen dat hij teruggaat op vroegere volkse paraliteraire en mimisch-rituele praktijken. Bosch, en ook zijn literaire tijdgenoten wenden dus een 'lagere stijl' aan om een in het geheel niet 'volkse' moraal en ideologie te veruitwendigen. Die overname van 'volkse' elementen gebeurt deels bewust, deels onbewust, maar de bedoeling is steeds uit te beelden wat als ongeoorloofd wordt beschouwd (inversie). Bosch is dus allesbehalve 'volks', zijn methode getuigt juist van een zelfbewust elitarisme.

In het negende hoofdstuk zet Vandenbroeck zich wel sterk af tegen het hanteren van een twee-culturen-model zoals dit uitgewerkt werd door Baktin (*L'œuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Age et sous la Renaissance*, 1970). Vandenbroeck geeft een fraaie uiteenzetting van zijn tegenargumenten en pleit voor een analytische cultuurstratigrafie. Hij poneert de termen *subalterne en dominante culturen*, hiermee een band leggend tussen de 'cultuurlagen' en de maatschappelijke verhoudingen. Zijn stellingname is beloftevol, maar vergt toch nog verdere uitdieping in hopelijk latere publicaties. Nieuw bij Vandenbroeck is ook het grote belang dat hij hecht aan de *onbewuste* raak- en scheidingsvlakken tussen de dominante en subalterne culturen. Hij is van oordeel dat zij doorslaggevend waren in het historisch cultuurconflict. Over de inhoud van 'bewust' en 'onbewust' kan nog ernstig bezonnen worden, maar het lijkt mij toch de moeite de eventueel algemene geldigheid van de stelling over het cultuurconflict te onderzoeken.

Ik isoleer hier nu enkele elementen uit Vandenbroecks betoog, maar zijn werk volgt een heel doordacht en gestructureerd schema. Storend voor mij was wel het gevoel dat de auteur een artistieke vlag gebruikt heeft om een historische lading te dekken. Weliswaar lag het in zijn bedoeling de schilder Bosch uit zijn dubieuze sfeer te halen en hem te plaatsen in het concreet burgerlijk milieu van omstreeks 1500; daarin is hij zeker geslaagd. Dit betekent echter dat hij zich in zijn onderzoek beperkt heeft tot de iconografie van Bosch die bruikbaar is voor de studie naar de socio-economische cultuurtaal waartoe de schilder behoort. Religieuze thema's komen bijgevolg niet aan bod. We zouden dus in omgekeerde zin kunnen beweren dat Vandenbroeck

Bosch gebruikt heeft als dankbare illustratie voor zijn stellingen, met voorbijgaan aan de intrigerende vraag waarom Bosch als enige in picturale vormen veruitwendigt wat zijn tijdgenoten in literaire of mimische vorm hebben gegoten.

Vandenbroeck weet blijkbaar ook niet goed raad met de kopers van Bosch' kunstwerken. Hoofdzakelijk Bourgondische en Spaanse adellijke personen toonden destijds interesse voor de 'fantastische diablerie' van Bosch, terwijl de religieuze taferelen vooral afzet vonden bij de plaatselijke burgerij. Vandenbroeck meent hierin een vroeg ontstaan van de 'mythe Bosch' te ontwaren; de intenties van Bosch zouden ook toen reeds niet begrepen zijn. Was dit inderdaad zo? En wat met de burgerij? Was zij vertrouwd met Bosch' bedoelingen? Waarom kochten ze de artistieke uithangborden van hun moraal dan niet? Of kwamen ze hen wat al te vreemd voor, niet conform aan de gangbare esthetische normen?

Deze vragen komen bij Vandenbroeck helaas niet aan bod. Onverklaard blijft ook de blijvende fascinatie die uitgaat van Bosch' oeuvre. Belerende burgerideologie, geëxposeerd in de vorm van dwazen, duivels en ontuchtige vrouwen, biedt nog geen garantie voor intrigerende schilderkunst. Geen woord over het uitzonderlijke coloriet, de betoverende landschappen, de sprekende gelaatsuitdrukkingen. Bosch is op de snijtafel beland. Toch hoop ik van ganser harte dat Vandenbroecks doorwrochte studie reacties losweekt bij (kunst)historici en antropologen die van evenveel intelligentie en inzicht getuigen, want dit boek bezit een onmetelijke rijkdom aan werkhypotheses die nog verder uitgegraven of weerlegd kunnen worden.

Na het lezen van dit boek heb ik nu wel zin om naar het museum te hollen en Bosch te zien herleven in heel zijn ontstellende volheid, om in zijn hemel te stappen, een tunnel van eenzaamheid naar het verblindend en absorberend Licht (Venetië). Dat is visionaire schilderkunst die veel verder reikt dan de vertolking van om het even welke ideologie.

Sabine ALEXANDER

* * *

DE ACTUALITEIT VAN SARTRE

Pierre Verstraeten (ed.), *Sur les écrits posthumes de Sartre*. Bruxelles. Editions de l'Université de Bruxelles, 1987, 155 blz., 578 Fr., ISSN 0774-0093.

Jean-Paul Sartre, overleden in 1980 op vijfenzeventigjarige leeftijd, is lange tijd de meest populaire filosoof in Frankrijk geweest, en misschien zelfs in de hele wereld. Naast zijn specifiek wijsgerig werk — helemaal geen gemakkelijke lectuur en nagenoeg ontoegankelijk voor niet-vakfilosofen — is hij de auteur van een groot aantal polemische essays, meeslepende romans en novellen en van enkele uitdagende toneelstukken.

Die populariteit is nu getaand. Zijn werk wordt, zo zegt men, minder gelezen en nog minder bestudeerd. Soms lijkt het erop dat sommigen dat zo willen, en dus maar overal verkondigen dat het oeuvre van Jean-Paul Sartre achterhaald is en nagenoeg in de vergeethoek terecht gekomen. Vooral in Frankrijk is het 'de bon ton' dit steeds maar arroganter te affirmeren. In dat opzicht is het tekenend dat de biografe Annie Cohen-Solal haar heel lijvig boek — in het Nederlands over de zeshonderd bladzijden — laat